

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת תצוה - זכור, תשע"ה
מספר 1109

בית הספר ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ולא ירא א-להים

שמעון שרביט

כידוע, השבת שלפני פורים מכונה "שבת זכור" על שם פתיחתה של קריאת התורה למפטיר, לפי שמקובל שהמן האגני הוא מזרעו של עמלק. אני מבקש לעיין בפרשה קצרה זו, הן במהות חטאו של עמלק הן בביטוי "ירא א-להים". וזה לשון הפרשה (דב' כה יז-יט):

זָכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עַמְלֵק	בַּדֶּרֶךְ בְּצֵאתְכֶם מִמִּצְרָיִם
אֲשֶׁר קָרַךְ בַּדֶּרֶךְ	וַיִּזְנֹב בְּךָ כָּל הַנְּחָשִׁים אֲחֵרֶיךָ
וְאִתָּה עֵינֶיךָ וַיִּגַע	וְלֹא יָרָא אֶל-לֵהִים
וְהָיָה בְּהֵנִיחַ ה' אֶל-לֵהֶיךָ לְךָ	מִכָּל אִיבֶיךָ מִסָּבִיב
תִּמְחָה אֶת זִכְרֵ עַמְלֵק	מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם

לֹא תִשְׁכַּח.

המסגרת הספרותית ניכרת לעין: פתח ב"זכור" וסיים ב"לא תשכח". כפילות הלשון מציינת הדגשה, העצמה והחלטיות. דוגמה דומה לכפל לשון מזומנת לנו בדברי התורה על שר המשקים של פרעה. יוסף מתחנן לפניו: "כי אם זכרתי אתך פֶּאֶשֶׁר יִיטֵב לְךָ וְעֲשִׂיתָ נָא עִמָּדִי חֶסֶד, וְהִזְכַּרְתִּי אֵל פְּרַעֲה וְהִצַּאתִנִי מִן הַבַּיִת הַזֶּה" (בר' מ:יד), ואילו הכתוב מעיד: "ולא זכר שר המשקים את יוסף וישכחהו" (בר' מ:כג).

משה רבנו נזקק במשנה תורה לפרשת מלחמת עמלק (המסופרת בספר שמות בסוף פרשת "בשלח"), ובטרם יצווה על מחיית זכר עמלק, הוא רואה צורך לפרש את חומרת מעשיו-חטאיו של עמלק. וארבעה עניינים ושימושי לשון ראויים לתשומת לבנו.

א. "אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עַמְלֵק בַּדֶּרֶךְ... אֲשֶׁר קָרַךְ בַּדֶּרֶךְ". אין זה מקרה שלא השתמש הכתוב בלשון "נלחם" או "מלחמה", משום שבנסיבות מסוימות, המלחמה בין יריבים היא הכרח (לא) יגונה ויש לה חוקים משלה, ואילו כאן מדובר בהתנפלות יזומה, "ויבא עמלק", על עוברי אורח, ובעיקר על הנחשלים בהם. באותה לשון ממש, משתמש שמואל הנביא בפתיחת השליחות שהטיל על שאול המלך, להילחם בעמלק ולמחות את זכרו, בהפטרות לשבת זכור (ש"א טו:ב):

כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת פְּקֹדֵי אֱתָ אֲשֶׁר עָשָׂה עַמְלֵק לְיִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר שָׁם לוֹ בַּדֶּרֶךְ בְּעֵלְתוֹ מִמִּצְרָיִם.

ב. "וַיִּזְנֹב בְּךָ כָּל הַנְּחָשִׁים אֲחֵרֶיךָ". עמלק נוהג כדרכו של בעל חיים טורף שמזדמן לו עדר. מה הוא אורב לחלשים ולצולעים המשתרכים אחרי העדר וטורף אותם, אף עמלק ארב לבני ישראל וזינב בנחשלים שבהם: הזקנים והילדים, החולים, הנשים המעוברות והמניקות. אכן, לא נועזות ולא גבורה יש כאן אלא נבזות ושפלות מוסרית.

ג. "וְאִתָּה עֵינֶיךָ וַיִּגַע". ואתה, עם ישראל, תשוש משנים של עבודת פרך במצרים, ואינך ערוך לקרב, כי אינך למוד מלחמה.

ד. "וְלֹא יָרָא אֶל-לֵהִים". עמלק היה עם נבל, נטול מצפון ונעדר 'בלמים' מוסריים מינימליים.

לא נעלמו ממני דברי המכילתא,¹ "וְלֹא יָרָא אֶל-לֵהִים". אחרים אומרים: "ולא ירא א-להים", אלו ישראל שלא היו בידם מצות, ודברי מקצת המפרשים, כגון חזקוני, שפירשו את הביטוי כמכוון לישראל. כלומר, עמלק הצליח לפגוע בך, ישראל, משום שלא הייתה בך יראת ה', ונתרשלת בקיום המצוות. ודרשו חכמים:

וַיִּבֹא עַמְלֵק וַיִּלְחֶם עִם-יִשְׂרָאֵל בְּרִפְדֵם (שמות יז): מהו ברפידים? על ידי שריפו ידיהם מן המצוות.²

* שמעון שרביט הוא פרופסור אמריטוס של אוניברסיטת בר-אילן ורקטור המכללה האקדמית אשקלון.

¹ מכילתא דר' ישמעאל, בשלח, מסכתא דעמלק א.

² מדרש תנחומא (בבבב), פרשת יתרו, סי' ג.

לפי זה, הביטוי קשור למה שקדם לו: "וְאַתָּה עֵינֶךָ וְיָגַע וְלֹא יָרָא אֶל־לֵהִים". ואולם זהו פירוש על דרך הדרש, ואין הוא הולם לא את העניין ולא את לשון הפסוק.

מצד העניין, הפרשה כולה עוסקת ברשעותו של עמלק, לא בישראל, כדי להכין אותנו לקראת העונש הכבד העתיד להיגזר על עמלק.³ ומצד הלשון-התחביר, הצורה "יָרָא" נשללת באמצעות המילה "לֹא", כדרך המצויה בשלילת הפועל בעבר,⁴ ואילו נתכוון הכתוב לישראל, היה אומר: ואתה עיף ויגע ואינך ירא א-להים, מעין "אֵינְם יִרְאִים אֶת־ה' " (מ"ב יז:לג). עוד יש לומר שהכתוב היה מעדיף מבנה סמיכות מעין "יָרָא אֶל־לֵהִים וְסָר מִרְעֵ" (איוב א:ח. ועוד ג פעמים בהמשך). הביטוי "יָרָא אֶל־לֵהִים" שהכתוב מדבר בו מצוי בעוד שלושה מקומות בתורה:

א. "וַיֹּאמֶר אֲבִרְהָם כִּי אָמַרְתִּי רַק אֵין יִרְאַת אֶל־לֵהִים בְּמָקוֹם הַזֶּה, וְהִרְגוּנִי עַל דְּבַר אֲשֶׁר־י" (בר' כ:יא).
אברהם אבינו אומר לאלימלך שנאלץ לומר ששרה היא אחותו, משום שסבר שאין יראת א-להים במצרים, ולכן חשש שיפגעו בו עקב היותו זר וחסר הגנה, בחינת "לית דין ולית דיין".⁵

ב. "וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם יוֹסֵף בְּיוֹם הַשְּׁלִישִׁי זֹאת עָשׂוּ וְחַיּוּ, אֶת הָאֶל־לֵהִים אֲנִי יָרָא" (בר' מב:יח).
יוסף מרגיע את (אחיו) העברים, שהגיעו לארץ זרה ונחשדו בריגול, והם חוששים שייפגעו בגלל היותם זרים חסרי הגנה. יוסף מודיע להם שאינם צריכים לחשוש, משום שהוא ירא את הא-להים, ולכן יעשה עמהם דין צדק, ויעניש רק את מי שחטא.

ג. "וַתִּירָאֵן הַמִּיֻלְדוֹת אֶת הָאֶל־לֵהִים וְלֹא עָשׂוּ פֶאֶשֶׁר דְּבַר אֲלֵיהֶן מִלֶּךְ מִצְרַיִם, וַתַּחֲזִיֵן אֶת הַיְלָדִים" (שמו"א יז:ז).
התורה מספרת שהמיילדות סיכנו את חייהן מתוך אמונה עמוקה שאסור לפגוע בתינוקות חסרי ישע, בניהם של עבדים חסרי הגנה, בין היו עבריות בין לא היו עבריות, וה' גמל להן על מעשיהן.

העולה מארבעת הפסוקים הוא ש"ירא א-להים" ו"יראת א-להים"⁶ אינם מתייחסים דווקא לבני ישראל, אלא מציינים מצפון אוניברסלי שאנו מצפים לראותו במי שאינו בן ברית, מעין קוד התנהגות מוסרי כלל-עולמי ביחס כלפי הזרים, החלשים וחסרי ההגנה.

נשוב לפרשת עמלק. התורה אומרת שמי שנוהג כעמלק, מתנפל על עיפיים ויגיעים ומזנב בנחשלים בלא זיק של רחמים, אינו בגדר ירא א-להים, מפני שהוא פוגע במי שנברא בצלם א-לוהים. וגם העונש לעמלק אינו שגרתי. מדוע אין עם זה ראוי להימנות עם משפחות העמים? משום שאינו מוכן לאמץ את כללי המוסר היסודיים, ובכך הוא מאבד צלם אנושי. על כן, נצטוו בני ישראל למחות את שמו של עמלק מתחת השמים, מה שלא נגזר על שום אומה ולשון.

ונראה לי לצרף לכאן עניין קרוב. בחמש מצוות עשה ולא תעשה (כולן בספר ויקרא, בפרשת "קדושים" ובפרשת "בהר") העוסקות בעיקר באוכלוסיות חלשות וחסרות הגנה - החרש והעיוור, הזקן, העני, הלווה, העבד והונאת הזולת - אנו מוצאים שהתורה פונה אל לבו-מצפוננו של האדם, ומזהירה אחר כל אחת מהן "וְיִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ". חז"ל מדגישים שאין במצוות הללו פגיעה הניכרת כלפי חוץ, ולכן הזהירה בהן התורה את האדם מתוך כוונה לומר: יש "עין רואה" ויש "בוהן כליות ולב".

ולמען הקיצור, אציג לצד חמשת הפסוקים את דברי רש"י, הפרשן הגדול והמחנך הגדול, שטרח להסביר בפירושו לכל פסוק את הנימוק לתוספת "ויראת מא-להיך", ואף ציין את הזיקה של כל מצווה ומצווה לרעיון של "דבר המסור ללב", וכל זה בזיקה למה שנדרש באריכות בתלמודים ובמדרשים.⁷

א. "לֹא־תִקַּל לְחַרֵּשׁ וְלִפְנֵי עוֹר לֹא תִתֵּן מִכְשַׁל יִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ אֲנִי ה'" (וי' יט:כ).
רש"י: "לפי שהדבר הזה אינו מסור לבריות, לידע אם דעתו של זה לטובה או לרעה, ויכול להשמט ולומר לטובה נתכוונתי. לפיכך נאמר בו "וְיִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ" המכיר מחשבותיך. וכן כל דבר המסור ללבו של אדם העושהו, ואין שאר הבריות מכירות בו, נאמר בו "וְיִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ".

ב. מִפְנֵי שִׂיבָה תִּקּוּם וְהִדְרָת פְּנֵי זָקֵן יִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ אֲנִי ה'" (וי' יט:לב).
רש"י: "יכול יעצים עיניו כמי שלא ראה? לכך נאמר "וְיִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ", שהרי דבר זה מסור ללבו של עושהו, שאין מכיר בו אלא הוא. וכל דבר המסור ללב נאמר בו "וְיִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ".

ג. "וְלֹא תוֹנוּ אִישׁ אֶת עֲמִיתוֹ יִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ, כִּי אֲנִי ה' אֶל־לֵהִיכֶם" (וי' כה:יז).
רש"י: "כאן הזהיר על אונאת דברים... לא ישיאנו עצה שאינה הוגנת לו לפי דרכו והנאתו של יועץ. ואם תאמר, מי יודע אם נתכוונתי לרעה? לכך נאמר "וְיִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ". היודע מחשבות הוא יודע. כל דבר המסור ללב, שאין מכיר אלא מי שהמחשבה בלבו, נאמר בו "וְיִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ".

ד. "וְכִי־מוֹדֵף אַחִיךָ...אֶל־תִּקַּח מֵאִתּוֹ נֶשֶׁף וְתַרְבִּית יִרְאַת מַאֲ-לֵהִיךָ וְחִי אַחִיךָ עִמָּךְ" (וי' כה:לו).

³ ואף רש"י פירש כן: "ולא ירא, עמלק, א-להים, מלהרע לך".
⁴ וכבר עמד על כך ר' אברהם אבן עזרא: "ולא ירא שב אל עמלק, והוא פועל בעבר".
⁵ ומעין זה עולה מפירוש רש"י: "יק אין יראת א-להים. אכסנאי [=זר] שבא לעיר, על עסקי אכילה ושתייה שואלין אותו או על עסקי אשתו שואלין אותו? אשתך היא או אחותך היא?".
⁶ בלשון חז"ל הומרו ביטויים אילו בביטויים "מורא שמים" ו"יראת שמים". למעשה, כל שמות ה' המקראיים (שם הוייה, שם אדנות, הא-ל, הא-להים, שדי וצבאות) חדלו מלשמש בספרות התנאים והאמוראים, ובמקומם נתחדשו כינויים אחרים: השם, המקום, הקב"ה, השכינה, שמים, ריבונו של עולם ועוד.
⁷ למשל: דברי הבבלי על "לא תונו איש את אחיו" (ב"מ נח ע"ב): "שהרי הדבר מסור ללב, וכל דבר המסור ללב נאמר בו "ויראת מא-להיך"; ודברי הספרא על אותו פסוק: "ואם תאמר, עיצה טובה אני מוסר לו, והרי הדבר מסור ללב, נאמר בו "ויראת מא-להיך". כל דבר שהוא מסור ללב נאמר בו "ויראת" (בהר פ"ג).

רש"י: "לפי שדעתו של אדם נמשכת אחר הרבית, וקשה לפרוש הימנו, ומורה לעצמו היתר, בשביל מעותיו שהיו בטלות אצלו, הוצרך לומר "ויראת מא-להיך"... **הרי זה דבר המסור ללבו של אדם ומחשבתו**. לכך הוצרך לומר "ויראת מא-להיך".
ה. "וְכִי־מוֹךְ אָחִיךָ עִמָּךְ וְנִמְכַרְתָּ...לְאִתְּךָ בֹּ פְּרֹךְ וְיָרֵאתָ מֵאֱ-לֹהֶיךָ" (וי' כה: מג).
רש"י: "לא תרדה בו בפרך" - מלאכה שלא לצורך כדי לענותו...שמה תאמר: אין מכיר בדבר אם לצורך אם לאו, ואומר אני לו שהוא לצורך, **הרי הדבר הזה מסור ללב**. לכך נאמר "ויראת".

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
הדף מופיע באינטרנט באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן
בכתובת: <http://www.biu.ac.il/JH/Parasha>
כתובת המייל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: הרב ד"ר חיים טלבי
עורך לשוני: ד"ר יחיאל קארה